

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De werkelijkheid van de onbewuste fantasie¹

Jaap Ubbels

De onbewuste fantasie is de afdruk van een scenario dat in de oedipale fase geschreven wordt vanuit de innerlijke overtuiging dat de persoon in kwestie weet hoe de wereld in elkaar zit en welke rol hij of zij daarin speelt. Deze overtuiging – die in de loop van het leven vaak ongewijzigd blijft – verschaft een innerlijk houvast voor verdere verkenning van de buitenwereld. Bij een neurotische verstarring ervan kan de psychoanalytische behandeling de analysant alternatieve constructies van de werkelijkheid aanreiken.

Inleiding: werkelijkheid en waarheid

Op 21 september 1897 schreef Freud aan Fließ dat hij niet meer geloofde dat de seksuele verleidingen en traumata waarover zijn neurotische patiënten vertelden ook werkelijk hadden plaatsgevonden. Eén van zijn voornaamste argumenten was ‘..... het onontkoombare inzicht dat er in het onbewuste geen kenmerk van werkelijkheid bestaat, zodat men de waarheid en de met affect bezette fictie niet kan onderscheiden’ (vertaling JU).

Freud falsifieerde hiermee zijn theorie dat een hysterische conversie ontstaat door het associatief reactiveren van herinneringen aan traumatische seksuele belevingen uit de kindertijd. Freud verkeerde in een impasse totdat hij beseftte dat hij een nieuwe ontdekking gedaan had. Het wezenlijke van deze nieuwe ontdekking was dat de onbewuste fantasie als werkelijkheid wordt beleefd. Deze werkelijkheidsbeleving van de onbewuste fantasie staat dus naast de waarheid en, binnen deze context, naast de waarheid van het trauma in het bijzonder.

J. Ubbels, psychiater/psychoanalyticus voor volwassenen en kinderen, is als staflid verbonden aan het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam, zowel aan de volwassenenafdeling als aan die voor kinderen en jeugdigen. Daarnaast is hij vrij gevestigd. Correspondentieadres: Roosmarijnhof 21, 1115 DW Duivendrecht.

Thans wordt algemeen onderkend dat Freud na 1897 de waarheid van het trauma relatief verwaarloosd heeft. Dit blijkt onder meer uit de huidige interesse onder analytici voor Ferenczi, die bij zijn patiënten meer oog had voor de gevolgen van verwaarlozing en seksueel misbruik. De controverse tussen Freud en Ferenczi (1933), waaraan op de laatste IPA-congressen (1993, 1995) verschillende voordrachten en parallel-sessies werden gewijd, is van meer dan historische betekenis. Om innerlijke betekenissen te begrijpen zal men de waarheid over het verleden willen weten. Het verleden is echter geen betekenis op zichzelf, maar ligt ten grondslag aan een stelsel waarin betekenissen ontstaan (Reed 1993). Dit stelsel van betekenissen kan bij uitstek binnen de overdracht onderzocht worden, omdat de overdracht voor de analysant een directe, nabije werkelijkheid is. Allereerst zal ik het belang van het onderwerp aangeven door stil te staan bij de wisselwerking tussen de werkelijkheid van de analysant en die van zijn analyticus. Daarna ga ik dieper in op de werkelijkheid van de onbewuste fantasie bij gezondheid en neurose. Vervolgens pas ik de consequenties van deze gedachtengang toe op de psychoanalytische behandel-situatie en op de werkelijkheidszin van de analyticus in het bijzonder. Ten slotte trek ik een conclusie aangaande de probleemstelling in de inleiding: de werkelijkheidsbeleving van de onbewuste fantasie tegenover de waarheid van het trauma.

De wisselwerking tussen analysant en analyticus

Eissler (1965) en Van

der Leeuw (1967) noemden de psychoanalyse een systeem-psychologie omdat het functionele, de beweeglijkheid en de wederzijdse beïnvloeding centraal staan.

Één van Freuds belangrijkste uitgangspunten was dat de psyche van de analyticus op dezelfde wijze functioneert als die van de patiënt. De communicatie tussen het onbewuste van de analysant en dat van zijn analyticus vindt plaats door de vrije associatie van de eerste en de vrijzwevende aandacht van de tweede. Onbewuste conflicten van de analysant leiden via het primair proces tot een reactie bij de analyticus. Op grond hiervan kan de analyticus onbewuste conflicten van zijn analysant herkennen en duiden, wat dan vervolgens bij de analysant een proces op gang kan brengen waarin de betreffende conflicten worden 'doorgewerkt' (*Durcharbeiten*). De interactie tussen analysant en analyticus blijft echter in wezen een lineaire. Freud noch Klein heeft het systeem-concept van de psychoanalyse uitgebreid tot het functioneren van de analyticus en analysant als koppel (Spruiell 1993, Treurniet 1993). Alleen de 'Independent Group' binnen de Britse Vereniging, van oudsher in de theorie van object-relaties geïnteresseerd, heeft al langere tijd intuïtief oog voor de betekenis van de wisselwerking tussen analysant en analyticus (Rayner 1991).

Bij het onderzoeken van een systeem vraagt men zich af hoe de werkelijk-

heid van ieder der participanten eruitziet. Dit geldt ook voor de psychoanalytische behandeling. Wat is de werkelijkheid van de analysant en wat die van de analyticus? En hoe beïnvloeden die elkaar?

Modell (1991) wees erop dat de analyticus zijn werkelijkheid aan de analysant kan opleggen. Dit is de duiding als 'narrative fit': de analyticus die betekenissen aanreikt omdat het verhaal van de analysant dan klopt. In de ideale behandelsituatie daarentegen is de vraag niet aan de orde wiens werkelijkheid het eigenlijk is. Het samenspel, waarbij de analyticus het ene moment in de belevingswereld van de analysant wegzinkt en een volgend moment zich daar weer uit losmaakt, biedt analyticus en analysant de mogelijkheid om constructies van de werkelijkheid van elkaar over te nemen en om nieuwe te vormen.

Klinisch voorbeeld van de werkelijkheid van de analysant en van de analyticus

In zittingen na een vakantie-onderbreking vertelde mijn analysant, die ik André zal noemen, over gevoelens voor zijn werkgever: hij keek met genoegen naar diens gladgeschoren kin en benijdde de manlijke zelfverzekerdheid waarmee deze zich een nieuw Burberry-jasje had aangeschaft. Daarna begon André zich te ergeren aan de toon die zijn baas tegen hem aansloeg. André was een harde, toegewijde werker, die zich gauw ondergewaardeerd voelde. In die periode werd André alweer een positie – die hij als een verbetering beschouwde – onthouden. Toen hij zijn baas erop aansprak, zei deze dat de kwestie op een misverstand berustte. André voelde nog meer woede in zich opkomen. Al jaren werd hij dwarsgezet. Hij besloot een brief te schrijven waarin hij de onzorgvuldige wijze waarop zijn werkgever met hem omging, scherp aan de kaak stelde. Kwam er geen verbetering, dan zou hij genooddaakt zijn om zich tot het Bestuur te wenden. Waarvan akte. En nog dezelfde avond schreef André een brief, die hij direct verstuurde omdat hij zich anders zou kunnen bedenken.

De volgende dag was de brief dus een feit geworden. André sloeg zich tijdens de analysezitting voor het hoofd. De werkelijkheid was heel anders nu: het was niet waar, het was allemaal fantasie. Haarscherp zag André voor zich hoe hij zich had laten meeslepen door zijn fantasie. Hij had zijn hand overspeeld en hij was bang dat hij zijn baas gekrenkt had. De confrontatie liep gelukkig goed af. Zijn baas, een gemoedelijk man die zeker van zijn zaak was en niet snel gekrenkt, gaf André duidelijk te verstaan dat hij niet van deze briefschrijverij gediend was en vroeg hem dringend te onderzoeken waarom de gebruikelijke communicatiekanalen dit keer niet benut hadden kunnen worden. André, van zijn kant, kon nog één keer terugkomen op de gerezen misverstanden en ervoer dit als een verdieping van hun relatie. Blij met de aandacht die hij gekregen had, kon André zich schikken. Vaag op de achtergrond had hij de geruststellende gedachte dat

hij met zijn gaven, ware hij in een andere eeuw geboren, zo hij al niet de baas van zijn baas was geweest, toch ten minste als adjunct zou zijn gevraagd.

En de werkelijkheid van de analyticus? Deze worstelde met de ontwikkeling van de analyse. De impulsiviteit van André's handeling had mij verast en verontrust. Pas nadat de daad gesteld was, had ik zijn woede kunnen duiden als een uiting van zijn teleurgestelde verlangens naar wat ik hem had moeten bieden in de vakantie. André had wat lauw gereageerd: natuurlijk had hij zijn analyticus gemist, maar waarom moest deze zich nu weer zo nodig zo belangrijk maken? Ik was maar matig tevreden met wat ik had kunnen doen. Nadat André het conflict met zijn directeur had bijgelegd, overwoog ik of en hoe ik iets zou kunnen laten zien van de afweerkant van zijn grootheidsgoed waarachter pijnlijke conflicten schuil leken te gaan. Terwijl ik eraan dacht dat het bespreken van zijn grootheidsgoed gauw een pedagogische bijklank zou krijgen, voelde ik mijn ergernis. André verweet mij dat ik mij belangrijk maakte, maar hij maakte zichzelf zo belangrijk. De grootste intensiteit van de affecten van André lag nu eenmaal in de verhouding met zijn baas en het leek alsof dat altijd zo zou blijven. Kwam mijn ontstemming nu voort uit een gevoel van onmacht of uit jaloezie op zijn baas, omdat die zo op de voorgrond stond in de scène die André uitspeelde? De gedachte dat André het nu nodig had om mij jaloeers te maken gaf mij een gevoel van opluchting, alsof ik uit een beklemmende situatie bevrijd was. Ik zag nu echter ook een overeenkomst tussen het geven van een duiding in deze zin en het verzenden van een boze brief – zoals André dat impulsief gedaan had, achteraf tot zijn spijt. Gelukkig dan maar, bedacht ik niet zonder enige trots, dat ik mij niet tot een vergelijkbare impulsiviteit zou laten verleiden. André zou immers iedere duiding in deze situatie kunnen opvatten als een standje of als een poging van mij om binnen te dringen in de verre van onbevredigende werkelijkheid waarin hij en zijn baas centraal stonden.

Het zal duidelijk zijn dat ik hier een fase uit de analyse van André beschreven heb waarin de weerstand en, daarmee samenhangend, de conflicten in de overdrachts-tegenoverdrachtsconstellatie toenamen. De min of meer bewuste inhoud van deze weerstand was dat ik blij mocht zijn dat André mijn analysant was. Achter deze weerstand kon hypothetisch een homo-erotisch en masochistisch gekleurde variant van een basale onbewuste fantasie geconstrueerd worden waarin André de enige en de liefste was. Deze gehele situatie van weerstand kan ook beschouwd worden vanuit het gezichtspunt van de boven beschreven verschillende werkelijkheden, waarin analysant en analyticus ieder hun eigen motieven, verlangens en behoeften hebben. En dan is er ten slotte ook nog een werkelijkheid die aan mij werd opgedrongen: een werkelijkheid van jaloeers maken en afpakken.

Niet zonder moeite besloot ik zodoende dat ik nu het beste in kon gaan

op André's uitnodiging om zijn werkelijkheid rond zijn baas met hem te delen. Ik gaf dus niet toe aan de verleiding om zijn immanente grootheidsgevoel ter sprake te brengen. Op dat moment in de analyse verschilden zijn werkelijkheid te veel van de mijne om de onbewuste fantasie, die ons op dat moment zo weinig ruimte liet, verder te analyseren. Daarvoor hadden wij meer tijd nodig. Tot zover nu dit klinische vignet.

De werkelijkheid

De werkelijkheid is de einduitkomst van een reeks van reciproke processen tussen informatieverwerker en informatiegever.

De informatie is zowel uit de binnen- als uit de buitenwereld afkomstig. De belevingskwaliteit van waarnemingen uit binnen- en buitenwereld is op zich hetzelfde. Een beslissing over de herkomst van de informatie wordt pas na de waarneming door een ander stelsel van psychische functies genomen (Arlow 1969). De binnenwereld – noden, verlangens, motieven – heeft via het onbewuste fantaseren en denken steeds invloed op de wijze waarop de buitenwereld wordt waargenomen. Arlow (1969) illustreerde deze dynamische samenhang met een prachtig visueel beeld: twee projectoren die van twee zijden een continue, synchrone serie beelden werpen op een doorzichtig scherm. De werkelijkheid wordt door intro- en 'extro'-spectie telkens door het Ik geconstrueerd.

De basis van deze functie van het Ik zijn de theorieën waarmee een kind iets gaat begrijpen van wat er zich afspeelt in hemzelf, in anderen en tussen hemzelf en anderen (Mayes & Cohen 1992). Deze 'theories of the mind' zijn uiterst belangrijk om de eigen gevoelsreacties en de gevoelens die gedrag bij anderen oproept te begrijpen. Dit begrijpen is vervat in een systeem van onbewuste fantasieën over de rolrelatie tussen zelf- en objectrepresentaties, binnen een specifieke driftmatige context (Boesky 1983).

Bij kinderen met een pervasieve ontwikkelingsstoornis (DSM-IV) zien wij hoe wezenlijk dit aspect van de ontwikkeling is. Er is bij deze kinderen een onvermogen om fantasie, hoe primitief ook, voor het ontwikkelen van relaties met anderen te gebruiken. Hun bizarre, vaak gewelddadige fantasieën zijn werkelijkheid en op een ander stelsel van fantasieën met een redelijk betrouwbare, veiligheid biedende werkelijkheid kunnen zij niet terugvallen.

Taal integreert structuren en beelden tot een werkelijkheid

Mijn jongste dochter was nog geen vier jaar oud toen zij voor het eerst een ochtend mee mocht doen met de kleuterklas. Toen wij op een zonnige dag bij de school arriveerden, bleken de kleuters onverwacht een ochtend naar het park te gaan. De kleuterleidster vond het bezwaarlijk mijn dochter mee te nemen en zei vriendelijk doch beslist dat de grote gebeurtenis een

week verzet moest worden. De teleurstelling en de krenking waren enorm. Weer thuis zat mijn dochtertje met een triest gezicht aan tafel. 'Ik heb besloten om boos te zijn', zei ze opeens en haar boze gelaatsuitdrukking kreeg daarmee de besliste zekerheid die bij een diepgaand besluit past. Wat in haar opwelde had zij zich eigen kunnen maken. Ook haar ouders konden met deze nieuwe werkelijkheid vrede hebben.

De wat minder verbaal begaafde Carlo in het Medisch Kleuter Dagverblijf was trots op zijn specialiteit: met de armen voorwaarts in de mouwen van zijn jasje schieten om dat dan over zijn hoofd heen aan te trekken. Die ochtend echter had zijn moeder hem geen jasje meegegeven en daarom stond Carlo aan dat van zijn buurman te trekken. De groepsleidster, die zijn woede buien vreesde en geïnstrueerd was dat zij hem een 'taalbad' moest geven, riep Carlo krachtig toe dat hij boos was. 'Jij bent boos dat die jas niet van jou is. Boos, Carlo, boos.' De opwindende van het ritmisch herhalen van het woord dat hij bemachtigd had, kon Carlo in de plaats stellen van de werkelijkheid dat het jasje dat hij begeerde niet het zijne was.

Een baby huult omdat hij pijnlijke sensaties in zijn buik heeft en niet om dit te communiceren. Pas als de moeder het gehuil als zodanig opvat, wordt dit communicatie. Dit is de allereenvoudigste vorm van het proces van betekenisgeving aan symbolen. Een musicoloog legde mij uit dat dezelfde toonladder die in onze westerse cultuur vrolijk klinkt, in de oosterse cultuur met verdriet geassocieerd wordt. De wetenschap die psychoakoestiek heet, zou uiteindelijk slechts één verklaring hiervoor kunnen vinden, namelijk dat de ene generatie deze associaties doorgeeft aan de volgende.

Een klein kind heeft handelingen en objecten in het symbolische spel nodig om zijn fantasieën vorm te geven. Dit spel wordt door de 'speelsheid' van de ouders gestimuleerd of afgeremd wanneer die 'speelsheid' onvoldoende geboden wordt (Moran 1987).

Symboliek – taal, fantaseren en denken – is geworteld in een samenspel tussen op zijn minst twee mensen: het kleine kind en de moeder. In de loop van de ontwikkeling wordt dit een samenspraak tussen delen van de eigen persoon (Rayner 1991).

Taal kan door metaforen betekenissen overbrengen van het ene domein naar het andere. Metonymieën scheppen betekenissen door verbanden te leggen binnen één domein. Metaforen en metonymieën integreren structuren en beelden tot een werkelijkheid die overgedragen kan worden aan anderen. Van Waning (1983) beschreef kinderfantasieën over seksualiteit, die metaforen in de taal van de grote mensen worden. Omgekeerd beïnvloeden de metaforen van de taal de werkelijkheid van kinderen en volwassenen. De jonge Wittgenstein (1922) stelde nog absoluut dat de werkelijkheid ons door de taal wordt opgedrongen. Omdat de taal per slot van rekening ook een functie is, kan ik in dit filosofische standpunt niet

helemaal meegaan. Wittgenstein heeft trouwens zijn stelling later veranderd in de richting van het interactionele. Een werkelijkheid zonder wisselwerking met andere mensen, die gevoelens en ervaringen hebben, bestaat niet.

Klinisch voorbeeld van de werkelijkheid van een vijfjarige jongen De

vijfjarige Ben was enig kind. Zijn alleenstaande moeder, die een reeks moeizame relaties met mannen achter de rug had, meldde Ben aan omdat zij hem onhandelbaar vond. Reeds in de eerste zittingen van zijn psychoanalytische behandeling betrok Ben mij in een spel waarin hij de tandarts was en ik de patiënt. Tot mijn verrassing keek hij mij op een gegeven moment geschrokken en angstig aan: 'Gaatjes boren, bore...kindje bore...kindjes geboord worden...kindjes geboren.' Door primair-procesdenken, op grond van een overeenkomst van klanken en voorstellingen – boren, trekken en eruit halen – overwoog Ben kennelijk dat kinderen door de tandarts 'geboren' zouden kunnen worden. Maar waarom was Ben nu zo angstig toen hij mij deze theorie toevertrouwde? De oplossing vond ik pas wat later: het bleek dat Bens moeder in diezelfde tijd een fobische angst voor de tandarts had gekregen omdat een tandheelkundige ingreep in haar gebit niet langer uitgesteld kon worden. Onbewuste overweldigings-fantasieën waren hierdoor voor haar een bedreigende werkelijkheid geworden. Bens ontwikkeling dreigde vast te lopen omdat hij zich geen eigen werkelijkheid kon vormen los van die van zijn moeder. Er was een intensief en tumultueus samenspel tussen haar en Ben. Zonder dat zij dit wist, stimuleerde zij Ben om haar onbewuste fantasieën tot werkelijkheid te maken en tegelijkertijd verweet zij hem dit. Bens seksuele theorie miste de parmantigheid die aan een innerlijke zekerheid ontleend kan worden. Het was een wanhopig zoeken en een vraag aan zijn therapeut hem te helpen ten minste iets te begrijpen.

De onbewuste fantasie

De onbewuste fantasie kan het beste vergeleken worden met een dagdroom. (En niet met de manifeste droom in de slaap, die immers iedere keer opnieuw door het onbewuste functioneren op basis van de dan actuele dynamiek geproduceerd wordt. Wel kunnen in de latente droominhoud vaak de dieperliggende scenario's van de onbewuste fantasie herkend worden.) De onbewuste fantasie en de dagdroom zijn beide compromisvormingen die een complexe structuur hebben. Beide verschaffen een heimelijke bevrediging, genoegdoening of houvast ten opzichte van de frustraties van de buitenwereld. Het verschil ligt in de Ik-eigen kwaliteit van de onbewuste fantasie. Men heeft een dagdroom waarin de persoon in kwestie als de protagonist fungeert. In de onbewuste fantasie is men echter de protagonist zelf, met al de macht en waardig-

heid die aan hem wordt toegekend! Men fantaseert niet alleen over grootheid, maar in de onbewuste fantasie is men ook groot. Ik wil dit illustreren met de drie fasen van de fantasie uit 'Ein Kind wird geschlagen' (Freud 1919). De drie fasen hebben ieder een andere linguïstische vorm. In de eerste bewuste fase is het subject de toeschouwer die toeziet hoe het gehate kind wordt geslagen: 'Der Vater schlägt das Kind'. In de derde, eveneens bewuste fase wordt het kind (de clitoris) geslagen. Uiteindelijk is dit een masturbatiefantasie waarin het subject alleen vaag op de achtergrond aanwezig is. Maar in de middelste, belangrijkste fase van de fantasie is het subject de protagonist zelf in het lustvolle, van sadistisch in masochistisch omgezette, scenario: 'Ich werde vom Vater geschlagen.' Juist in deze vorm is de fantasie onbewust en van grote invloed op de karaktervorming. Freud (1919, p. 246; 1985 p. 43) schreef over deze tweede, onbewuste vorm: '.....Mensen die met een dergelijke fantasie rondlopen, ontwikkelen een bijzondere overgevoeligheid en prikkelbaarheid jegens personen die zij in de reeks van vaderfiguren kunnen onderbrengen; zij laten zich al vlug door hen krenken en verwezenlijken aldus, tot hun schade en schande, de gefantaseerde situatie waarin zij door hun vader worden geslagen.'

Freud beschrijft hier dus dat voor de persoon in kwestie in bepaalde situaties de onbewuste fantasie geactualiseerd wordt tot een directe, nabije werkelijkheid. Zo'n situatie ontstaat wanneer de gesteldheid van de buitenwereld gelijkenis vertoont met de onbewuste fantasie. Een ander krijgt in de onbewuste fantasie ook een rol toebedeeld. Omdat deze rol vaak feilloos wordt meegespeeld, wordt voor de persoon in kwestie de werkelijkheid in de buitenwereld weer eens bevestigd. Ik laat nu in het midden hoe dit gebeurt: door projectieve identificatie, rolresponsie of anderszins. Het raadsel van dat vreemde verschijnsel dat een fantasie, die niet bewust is, als werkelijkheid wordt beleefd, is hiermee opgelost. De onbewuste fantasie is de afdruk van een scenario voor de werkelijkheid waarin men wil leven. Een scenario dat vanaf de oedipale fase in de persoonlijkheid ligt opgeslagen. Spanjaard (1988) formuleerde kernachtig: 'Een waan heeft men en als men er geen weet van heeft, kunnen we zeggen dat hij onbewust is.' Zolang de fantasie onbewust is, hoeven wij er dus geen weet van te hebben dat het eigenlijk geen fantasie is maar een illusie: een denkbeeld waarvan men zo vurig wenst en gelooft dat de werkelijkheid ermee overeenstemt dat dit vanzelfsprekend of in de woorden van Van Leeuwen (1987) 'vanzelfzwijgend' is.

Klinisch voorbeeld van een onbewuste grootheidsfantasie

Mijn analysant André kreeg uitgebreide conflicten met zijn werkgever. Hij kwam te laat op vergaderingen, las de te bespreken stukken slecht en had daarbij steeds het gevoel dat hem te kort werd gedaan en dat hij bedreigd werd. In

een zitting vertelde hij hoe hij zich op zijn beurt geërgerd had aan hiërarchisch lager geplaatste collega's die te laat kwamen op een door hem geleide vergadering. Ik merkte op dat hij zich dus aan precies hetzelfde ergerde als zijn werkgever. André reageerde met ongeveinsde verbazing. 'Daar heb ik nooit eerder aan gedacht.' Ik vroeg hoe hij zich de gang van zaken precies voorstelde. Na enig nadenken kwam hij tot de conclusie dat zoiets banaals, als gewoon te laat komen, hem niet zou overkomen. Ik antwoordde dat dit dus een fantasie moest zijn omdat hij zag dat het hem wel overkwam. André was verontwaardigd: 'Waarom heeft U mij dit nu niet eerder verteld, dan had ik er wat aan kunnen doen!'

Enkele weken later vroeg André mij of hij mocht bellen. Toen ik antwoordde dat hij zelf kon beoordelen wat kon en wat niet kon, zei André dat hij bang was geweest dat ik zijn vraag als ageren zou afdoen. Hij was geroerd en maakte inderdaad gebruik van mijn telefoon. Enkele zittingen later vertelde André dat hij op weg naar mij toe eraan gedacht had of hij weer zou vragen om te bellen. Na ampele overweging leek het hem ditmaal beter dit niet te doen. Weer enkele zittingen later, vlak voor een vakantie-onderbreking, overhandigde André mij een foto van zijn kinderen. Ik nam de foto met een dankbetuiging in ontvangst en weer was André tot huilens toe geroerd. Toen kwam de schaamte. Dit was nu zijn analyse; wat hij zich had voorgesteld als een onderneming met diepe duidingen en verreikende inzichten, bleek te bestaan uit gewone ontroering als zijn vragen en geschenken in het werkelijke contact met de analyticus niet als belachelijk werden afgedaan. André, die niet onbekend was met ons vakgebied, merkte op dat betekenissen als vanzelf waren komen bovendrijven.

De innerlijke werkelijkheid

Winnicott (1971) beschreef dat de baby zich een illusoire werkelijkheid vormt vanuit de primaire band van eenheid en één-zijn met de moeder. Wanneer er genoeg veiligheid en empathie is, kan deze illusie zich ontwikkelen tot een potentiële ruimte en het 'transitional object'. Pas daarna kan het Ik geleidelijk en stapsgewijs een 'objectievere' werkelijkheid van zichzelf losmaken.

Een kind heeft een veiligheid biedend stelsel van illusies, theorieën en overtuigingen nodig om op terug te vallen voordat het zich kan richten op een dynamische, voortdurend veranderende buitenwereld. Van Leeuwen (1987) wijst er in navolging van Spanjaard op dat zo'n constellatie, waarin ook onbewuste waarden, verwachtingen, wens- en angstfantasieën zijn opgenomen, vaak niet zozeer diep verdrongen alswel irreflexief evident is. In wezen bestaat deze constellatie in 'een wijze van zijn', een innerlijke werkelijkheid die gekenmerkt wordt door een gevoel van consistentie en zekerheid: 'Ik weet hoe de wereld in elkaar zit, hoe ik ben en welke rol ik in de wereld speel.' Het is de parmantigheid van deze zin, die uitdrukking

geeft aan narcistische nood en kwetsbaarheid. Deze constellatie blijft in het verdere leven als een eenmaal gevonden compromisvorming van driftmatige bevrediging, afweer en strafbehoefte bestaan – niet omdat de compromisvorming op zichzelf zo geslaagd hoeft te zijn, maar omdat het hebben van een innerlijk houvast een essentiële behoefte, een nood is. Vanuit dezelfde narcistische noodzaak reageren de grote mensen vaak voorspelbaar op de parmantige overtuigingen van het kind over zichzelf en de wereld: die zullen een kind ‘wel eens even leren hoe het werkelijk is’. De analyticus zij gewaarschuwd.

Wanneer wij ons voor ogen houden dat de innerlijke werkelijkheid van de volwassene blijft berusten op de integratie die deze als kind in de oedipale fase bereikt heeft, dan wordt ook duidelijk waarom onbewuste fantasieën later in het leven vaak gebaseerd zullen blijven op kinderfantasieën en -theorieën over de grote geheimen van de werkelijkheid: de waarheid over seksualiteit, voortplanting en moord, de dood.

Klinisch voorbeeld van de afgesplitste werkelijkheid van een onbewuste fantasie

Mijn analysant Christien, jarenlang voorvechtster in de vrouwenbeweging, leed onder haar lichamelijke geremdheid en anorgasmie. Zij had een homoseksuele liefdesrelatie, maar in het diepst van haar hart voelde zij deze als een tweede keus en verlangde zij ernaar door een man bemind te worden. In een televisie-uitzending hoorde zij Tessa de Loo spreken over de achtergronden van haar nieuwe roman *de Tweeling*. De schrijfster, net als Christien vlak na de oorlog geboren, was reeds als kind gefascineerd door de oorlog. Haar ouders spraken er veel over en de verhalen over barre ellende kregen voor het luisterende kind de kleur van spanning, kameraadschap, dagelijks avontuur en fascinerend geweld. De oorlog was de ‘oerscène’ van de ouders waar zij nooit deel aan zou hebben. Zij, de ouders, hadden tenminste echt geleefd.

Tussen haar tiende en veertiende jaar had Christien veel gedagdroomd. Vaak speelde zij in haar dagdromen de rol van een soort ‘goede’ Hitler, die de oorlog een andere wending zou geven. De kern van deze dagdromen waren de verhalen die zij als kind van haar moeder had opgevangen: over de man die door een granaatscherf aan het hoofd was geraakt en als een geslachte kip zonder kop door de straat rende; over ingekwartierde Duitse soldaten op weg naar het Normandische front, huilend en doodsbang om te sterven; over het zwijgen over wat de Joden was overkomen en het gevoel van ontzetting en verachting wanneer dit zwijgen af en toe doorbroken werd. In haar dagdromen was Christien tegelijkertijd aanvoerster en dompteuse in een wereld van opgewonden en angstige mannen. Vrouwen speelden nauwelijks een rol. Waar dromen vaak van een verrassende creativiteit getuigen, zijn dagdromen meestal op den duur tamelijk eentonig, zo ook de hare. In een reeks zittingen gaf Christien zich weer eens

met wellust aan deze dagdromen over. Ik voelde dat zij mij in haar opwinding over macht en overweldiging probeerde te betrekken, zodat ik verschillende duidingen overwoog die ik aangaande de inhoud van haar opwinding zou kunnen geven. Omdat zij zich in haar verhalen niet kon begrenzen, leek het mij beter eens te vragen wat zij nu eigenlijk voelde. Zij kon er niet langer omheen dat een kater op de loer lag. Mijn vraag had Christien geconfronteerd met een gevoel van leegte, saaiheid en verveling, dat zij van voor haar puberteitsjaren al kende. Zij kon dan wel dagdromen over de oorlog, maar het bleef de oorlog van haar ouders. Het was duidelijk dat haar moeder aan die tijd veel meer beleefd had dan aan de naoorlogse jaren, waarin de zorg voor de kleine kinderen en het huishouden al gauw dagelijkse sleur werden. Met de kater kwam het pijnlijke besef dat zij voor haar moeder eigenlijk een zoon had moeten zijn. Een zoon die aan het heroïsche beeld voldeed dat haar moeder voor haar zelfgevoel en innerlijk evenwicht nodig had. Als de heroïek wegviel dreigde een werkelijkheid die bedreigend was door haar saaiheid en het gevoel alleengelaten te zijn.

Aan de dagdromen lag een illusie ten grondslag. Een illusie, waarin Christien en haar moeder samen bleven en beiden bedreigd werden door een kale, lege buitenwereld. Een illusie waarachter zij haar vijandigheid en angst voor haar moeder kon verbergen.

Een splijting van de psychische werkelijkheid

Freud (1938) beschreef in *Die Ich-Spaltung im Abwehrvorgang* een splijting binnen het Ik. De psychische werkelijkheid van de fetisjist omvat de herinnering aan de schokkende waarneming van het vrouwelijk genitaal met een mengeling van feit en fantasie. Een vrouw is natuurlijk niet gecastreerd, maar door een stelsel van onbewuste fantasieën wordt deze waarneming een bedreigende werkelijkheid. Deze bedreigende werkelijkheid moet door een ander stelsel van onbewuste fantasieën voortdurend geloochend worden. De fetisjist moet zichzelf door de handelingen met het fetisj steeds opnieuw bewijzen dat de castratie waar én niet waar is: de handeling is tegelijkertijd een bevestiging en een loochening. Masturbatie-fantasieën kunnen de vorm aannemen van archaïsche groothedenfantasieën, andere fantasieën of illusies met een sterk libidineuze of agressieve bezetting. Waar het hierbij vooral om gaat is de dynamiek: de angst voor de gevolgen van de masturbatie wordt versterkt door een stelsel onbewuste fantasieën rondom een waarneming in de buitenwereld. Maar omdat het Ik de lust niet wil opgeven die verboden is aan het masturberen, wordt omgekeerd ook de angst versterkt voor de buitenwereld, gesymboliseerd door de castratie. De dynamische betekenis van deze psychische werkelijkheid is dat een deel van het Ik zich van de buitenwereld afwendt. Naar analogie van deze dynamiek heeft Le Coultre (1966, 1993) de splijting van het Ik als centraal neuroseverschijnsel beschreven. Ik

zou in zijn beschrijving de betekenis van conflict willen benadrukken. Het Ik kan zich namelijk op alle mogelijke manieren splijten – dat was al voor 1938 beschreven door Sterba (1985). Door het neurotische conflict treedt er echter een verschijnsel op dat vergeleken kan worden met de door Freud beschreven dynamiek. Een deel van het Ik houdt star vast aan het lustvolle, dat veilige en dat houvast biedende deel van de innerlijke werkelijkheid en wendt zich tegelijkertijd af van de buitenwereld omdat die als frustrerend en beangstigend wordt beleefd. Hierdoor verstart de psychische werkelijkheid. Deze wordt als de foto op de schoorsteenmantel die niet meer in verbinding staat met een dynamische, voortdurend veranderende wereld van belevingen (Symington, 1985). De onbewuste fantasie gaat dan meer op een fanatiek geloof lijken, op een waan.

Klinisch voorbeeld van handelen en voelen in overdracht en tegenoverdracht

De verhouding van Christien met haar vriendin liep op een mislukking uit. Omdat zij zo sterk verlangde naar een liefdesrelatie met een man, werd zij nog bozer dan zij al was, en daardoor ook banger dat zij bij intimiteit met een man als vrouw zou falen. Op een avond kreeg ik het bericht dat ik de volgende dag op het tijdstip van haar analyse-uur dringend verwacht werd op een bespreking. Het was al laat op de avond, maar ik wou de zaken goed regelen en voorkomen dat Christien aan een gesloten deur zou komen te staan. Toen ik haar opbelde, nam zij met een slaperige stem vanuit haar bed de telefoon op.

In het volgende analyse-uur vertelde Christien dat zij daarna niet meer in slaap had kunnen vallen. Zij was geschrokken van de afstandelijke, gereserveerde klank in mijn stem. ‘Is dat nu de man met wie ik in de analyse zo intiem ben?’, had zij zich afgevraagd. Dit trof mij het meest. Wellicht was ik door de telefoon afstandelijker geweest dan ik gewild had, omdat ik mij verlegen voelde met de situatie. Maar, dacht ik vervolgens, wat was er nu eigenlijk op tegen haar te bellen, al was het dan laat op de avond? Ik kreeg het gevoel alsof ik geheime motieven over een indringende of verleidende benadering te verbergen had. Opeens beseftte ik dat hier mijn tegenoverdracht een rol moest spelen. De mooiste definitie van tegenoverdracht vind ik die van mijn overdrachtsreactie op haar overdracht. Nu kreeg de overdrachts-tegenoverdrachtsrelatie voor mij nog een andere dimensie, namelijk die van een werkelijkheid die mij werd opgedrongen en waaraan ik mij wilde onttrekken. Christien vertelde dat zij later die nacht gedroomd had. Na het analyse-uur had ik haar uitgenodigd om mee te gaan naar mijn slaapkamer waarna zij voor deze verleiding was weggelucht. Zij rende mijn huis uit en deed de voordeur op slot, zodat ik haar niet achterna kon komen. Het laatste droombeeld was dat van haar triomfantelijke lachen om mijn machteloze gebonk op het raam.

Uit haar associaties bleek dat Christien zich bewust werd van een patroon

van uitlokken en verleiden. En wanneer ik dan reageerde kon zij mij dit vervolgens verwijten. Zo beschermde zij zich tegen de emotionele band die tot ontwikkeling kwam. Of Christien en ik dit zonder de beschreven gebeurtenissen ook zo gevoeld zouden hebben, weet ik natuurlijk niet, maar ik denk dat het op een gegeven moment hoe dan ook aan de orde zou zijn gekomen. In dit geval kwam in de tegenoverdracht het handelen voor het voelen. De handeling gaf een extra dimensie van werkelijkheid, wat mij deed denken aan Winnicotts beschrijving van de vroegste beleving van werkelijkheid: die van de zuigeling die ervaart dat de moeder bestand is tegen zijn libidineuze en agressieve aanvallen en dat zij gebruikt kan worden als object van driftmatige bevrediging.

De werkelijkheidszin van de analyticus

In de overdracht wordt de onbewuste fantasie 'geactualiseerd': de onbewuste fantasie wordt directe werkelijkheid en de analysant moet zichzelf ook van deze directe werkelijkheid overtuigen. In de ruimte die de psychoanalytische behandeling biedt kunnen andere, minder conflictueuze werkelijkheden geconstrueerd worden. Wanneer de analysant deze werkelijkheid kan delen, kunnen waanachtige overtuigingen weer gewone illusies worden. En illusies kunnen worden opgegeven. De analyticus gaat niet in op de provocaties en verleidingen van zijn patiënt, maar blijft neutraal waardoor deze de mogelijkheid krijgt om overdrachtsverschijnselen te laten zien en betekenis te geven. Maar wat is nu 'neutraliteit'? Het is langzamerhand wel algemeen geaccepteerd dat neutraliteit niet synoniem is met abstinentie. Integendeel, abstinentie is ook een handeling en vaak wordt de onbewuste, bestraffende zelfkritiek van de analysant hierdoor versterkt (Treurniet 1993). Neutraliteit betekent volgens Rayner (1991) dat de analyticus een goede werkelijkheidszin heeft en zich daarmee kan onttrekken aan de werkelijkheid die de analysant hem wil opleggen. Een gezonde werkelijkheidszin vereist 'movement in imagination', aldus Rayner. Het gaat om de beweeglijkheid waarmee een analyticus beurtelings zijn identificatie met de analysant, de registratie van zijn eigen gevoelsreacties en de observatie van de wisselwerking tussen hen beiden kan afwisselen. Deze indrukken kunnen vervolgens samengevoegd worden tot rijkgeschakeerde, meerdimensionale kaarten.

Eén van deze dimensies is de relatie tussen fantaseren, voelen en handelen. In Freuds dynamisch-kwantitatieve beschouwingwijze staan voelen en handelen als communicerende vaten met elkaar in verbinding. Renik (1993) wees erop hoezeer en hoe lang de vrees voor handelen de psychoanalytische techniek beïnvloed heeft. Hij illustreerde dit met het klassieke beeld van de analyticus als een objectieve chirurg terwijl hij de analyticus liever ziet als een met de analysant meehandelende 'participant-observer', als een skiër of surfer die zijn vaardigheid gebruikt om zich door krachten te laten meeslepen.

Freuds ontdekking van de kracht en consistentie van de onbewuste fantasie leidde echter ook tot het besef dat de analysant in de overdracht ageert. De onbewuste fantasie wordt immers in de overdracht als een directe, nabije werkelijkheid beleefd. De analysant wil aan deze werkelijkheid vasthouden en bewijzen dat deze echt waar is. Dit proces staat bekend als ageren en opmerkelijk genoeg maakt Freud hier géén wezenlijk onderscheid tussen het actualiseren van de onbewuste fantasie – in de zin van voelend beleven – en motorisch handelen (Laplanche & Pontalis 1973). Fantaseren, voelen en handelen voltrekken zich binnen een werkelijkheid. Als een fundamenteel aspect van het psychische functioneren geldt dit ook voor de tegenoverdracht. Daarom ook is juist het slingeren tussen ageren en introspectie vaak therapeutisch zo heilzaam. Waarom zou dit nu zo zijn? Ik denk dat een analogie met het spelen van kinderen hier verhelderend is. Een kind dat nog niet in de latentie-fase is, heeft handelingen en objecten nodig om zijn fantasieën te kunnen ontwikkelen. Het denken ontwikkelt zich, om het in Piagets termen uit te drukken, van preoperationeel-concreet naar operationeel-symbolisch. Een kind krijgt daarmee het vermogen om te denken en te fantaseren in de zin van ‘innerlijk handelen’ en kan zich hiermee een ontwikkelingsverloop en alternatieven voorstellen zonder die direct uit te proberen. Maar concreet handelen blijft ‘echter’, want het is onherroepbaar, definitief en stelt een daad die directe reacties van anderen oproept. Fantaseren en voelen zijn als ‘innerlijk handelen’ altijd nog herroepbaar en omkeerbaar. De werkelijkheid van de onbewuste fantasie kan alleen als een illusie ontmaskerd worden door het directe beleven van een andere werkelijkheid. En deze directe belevingskwaliteit van echte werkelijkheid is nu eenmaal eigen aan het concrete denken dat handelingen en objecten nodig heeft.

Conclusie

De controverse tussen Freud en Ferenczi (1933) is overbrugbaar wanneer men zich voor ogen houdt dat ieder mens zich voortdurend een werkelijkheid schept in samenspel met anderen. Dit geldt ook voor de analysant en de analyticus. Een trauma, gedefinieerd als het overschrijden van een prikkeldrempel, is als zodanig een schier ondenkbare werkelijkheid, waarvoor geen metaforen bestaan. Eerst wanneer een trauma metaforisch gestalte kan krijgen, wordt de waarheid van het trauma een werkelijkheid die met anderen gedeeld kan worden. Het omgekeerde geldt natuurlijk evenzeer. Een trauma wordt daarmee deel van de psychische werkelijkheid en daarmee onbewuste fantasie. Deze onbewuste fantasieën kunnen vervolgens analytisch doorgewerkt worden.

Noot

1. Een eerdere versie van dit artikel is verschenen in de *Revue française de Psychoanalyse* (1995-1)

Literatuur

- Arlow, J.A. (1969), Unconscious fantasy and disturbances of conscious experience. *Psychoanalytic Quarterly*, 38, p. 1-27.
- Boesky, D. (1983), The problem of mental representation in self and object theory. *Psychoanalytic Quarterly*, 52, p. 564-583.
- Coulter, R. Le (1966), Splitsing van het Ik als centraal neurose verschijnsel. In Engelse vertaling: Splitting of the ego, as the central phenomenon in neurosis, edited by Michael F. Chayes, (1993). *International Journal of Psycho-Analysis*, 74, p. 791-802.
- Eissler, K.R. (1965), *Medical orthodoxy and the future of psychoanalysis*. International Universities Press, New York.
- Ferenczi, S. (1933), *Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind*. Schriften zur Psychoanalyse, Bd.II. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Freud, S. (1919), 'Ein Kind wird geschlagen' (Beitrag zur Kenntnis der Entstehung sexueller Perversionen). Studienausgabe, Bd. VII. Fischer Verlag, Frankfurt am Main. In Nederlandse vertaling (1985): 'Een kind wordt geslagen'. Nederlandse Editie: Klinische Beschouwingen 3. Boom, Meppel.
- Freud, S. (1938), *Die Ichspaltung im Abwehrvorgang*. Studienausgabe, Bd. III.
- Laplanche, J. & J.B. Pontalis (1973), *The Language of Psycho-Analysis*. The Hogarth Press, London.
- Leeuw, P.J. van der (1967), Over Freuds theorievorming. In: P.J. van der Leeuw, E.C.M. Frijling-Schreuder, P.C. Kuiper (red.): *Hoofdstukken van de hedendaagse psychoanalyse*. Van Loghum Slaterus, Arnhem.
- Leeuwen, W.F. van (1987), Het vanzelfzwijgende: gedachten over gevoelens. *Psychoanalytisch Forum*, 5 (1), p. 5-46.
- Mayes, L.C. & D.J. Cohen (1992), The development of imagination. *Psychoanalytic Study of the Child*, 47, p. 23-47.
- Modell, A.H. (1991), A confusion of tongues or whose reality is it? *Psychoanalytic Quarterly*, 60 (2), p. 227-245.
- Moran, G.S. (1987), Some functions of play and playfulness: a developmental perspective. *Psychoanalytic Study of the Child*, 42, p. 11-30.
- Rayner, E. (1991), *The Independent Mind in British Psychoanalysis*. Free Association Books, London.
- Reed, G.S. (1993), On the value of explicit reconstruction. *Psychoanalytic Quarterly*, 62 (1), p. 23-51.
- Renik, O. (1993), Analytic Interaction: Conceptualizing technique in light of the analyst's irreducible subjectivity. *Psychoanalytic Quarterly*, 62 (4), p. 553-571.
- Spanjaard, J. (1988), *Over dromen en groothedswanen*. Boom, Meppel.
- Spruiell, V. (1993), Deterministic chaos and the science of complexity: Psychoanalysis in the midst of a general scientific revolution. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 41 (1), p. 3-44.
- Sterba, R.F. (1985), *Erinnerungen eines Wiener Psychoanalytikers*. Fischer Verlag, Frankfurt.
- Symington, N. (1985), Phantasy effects that what it represents. *International Journal of Psycho-Analysis*, 66, p. 349-358.
- Treurniet, N. (1993), What is psychoanalysis now? *International Journal of Psycho-Analysis*, 74, p. 873-892.
- Waning, A. van (1983), *Seksuele terminologie en beleving*. Tijdschrift voor Psychiatrie, 25, p. 40-55.
- Winnicott, D.W. (1971), *Playing and reality*. Tavistock Publications, London.
- Wittgenstein, L. (1922), *Tractatus Logico-Philosophicus*. Routledge & Kegan Paul, London and New York.

Summary

Unconscious fantasy is the print-out of a scenario that has been written during the oedipal phase on the basis of the subject's inner conviction that he or she knows how the world is composed and what role he or she plays in it. During the period in which this conviction takes shape, each child develops rapidly, both cognitively and emotionally. This conviction, which is psychic reality, offers the developing child an inner grip with which to explore outer reality. The structure of this conviction often remains unchanged throughout a lifetime and gives the subject his or her individual characteristics. Unconscious fantasy can be compared with daydreams, which must remain unconscious because consciousness implies that the daydream would become verifiable: and verifiability could bring the loss of a reality. In neurotic development a fossilization occurs because a system of convictions is tenaciously held, so that this system takes on a delusional quality. Psychoanalytic treatment offers the analysand the possibility of sharing alternative constructions of reality. In this way delusional convictions can be exposed as illusions.